

Жанымгүл КАМАЛҒЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

Қ.А.ЯСАУИ ІЛІМІ - ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТІМІЗДІҢ АСЫЛ ЖЕЛІСІ

Мақалада Қ.А.Ясауидің сопылық ілімі немесе адам санасын тәрбиелейтін хал ілімінің бүкіл қазақ әдебиетіне еткен әсері және оның маңызы туралы айтылады. Қ.А.Ясауи заманында жаңалық болып енген сопылық ілім негіздері біртіндеп, көркемдік дәстүрге айналды. Ясауи ілімі құрғақ насихатпен емес, көркемдік ойлау жүйесіне түсіріліп, сол арқылы жастан кәріге дейін түсінікті түрде халық санасына сіңірілгенін автор әдебиеттің түрлі жанрлары арқылы түсіндіреді. Қазақ мақалдарындағы, аңыздары мен ертегілеріндегі, халық әндері мен зұрыптық жырлардағы Ясауи ілімінің көріністерін нақты мысалдармен дәлелдейді. Халық ауыз әдебиетін кейінгі толқынға жеткізген айтушылар өздері терең түсінген Ясауи ілімін бұрыннан келе жатқан оқиға астарына шебер үйлестірген. Сол арқылы ұлттың рухани тірегі болған ілімді түсінікті және жеңіл меңгеруге мүмкіндік жасағанын сөз етеді. Ясауи ілімін халық санасына қайтадан бұрынғыдай сіңіру үшін автор әдебиет нұсқаларын балабақшадан бастап оқу орындарында дұрыс оқытуды жолға қоюды ең тиімді әдіс деп көрсетеді.

Кілт сөздер: көркемдік дәстүр жалғастығы, көркемдік жаңашылдық, жүрек тазалығы, сопылық таным, діндар дәуірдегі жанрлық өзгерістер, дәруіш, хикмет, ертегі, мақал, аңыз, жыр.

Әдебиеттегі рухани сабақтастық сол елдің көркемдік ойлау жүйесіне әсер етіп отырады. Жалпы көпшіліктің сенген сенімі әдебиетте негізгі желі болып тартылып жатады. «Үнемі өзгеріс үстінде болатын дәстүр мен жаңашылдық – әдебиет пен өнердегі дамудың қайнар көзі. Сондай-ақ дәстүрлік байланыстар мен жаңашылдықтың сабақтастық ықпалы өнердің тарихи үздіксіз эволюциясын ғана емес, адам баласының көркем ой мәдениетінің өсу жолын да бейнелейтін эстетикалық қазына болмақ» [1, 19], - дейді ғалым Б.Әбдіғазизұлы. Бір дәуірде жаңалық болып көрінген көркемдік ойлау жүйесіндегі ерекшеліктер біртіндеп уақыт өте келе дәстүрге айналары анық. Осылай алдыңғы толқын мен соңғы толқынның рухани байланысы жалғасып жататыны өмір заңдылығы.

Ғалым Н.Келімбетов «Көркемдік дәстүр жалғастығы» деген еңбегінде әдебиеттегі дәстүрді әр қырынан қарастыруға болатынын көрсетеді. Өлең құрылыстары жағынан, тілдегі көркемдегіш құралдардың пайдалану әдістерінің дәстүрге айналуы т.б. [2]. Түрік, оның ішінде қазақ әдебиетіндегі көркемдік ойлау жүйесіндегі үлкен дәстүр ислам моралі негізіне сүйеніп, ар

тазалығын, жүрек тазалығын насихаттаған сопылық танымның дәстүрге айналуы болып табылады екен. Және осы желі біздің исламнан кейінгі көркемдік ойлау жүйеміздің негізі екені белгілі. «Қазақ даласында жаңадан пайда болған кезде сопылық поэзия, ең алдымен, өзінің сонылығымен танылғаны дау туғызбайды. Оның тың мазмұны өзінен кейінгі халық поэзиясына ықпал жасады» [3, 4], - дейді ғалым Б.Қорғанбеков. Алдымен жаңалық болып басталып, кейіннен дәстүрге айналатыны, ол біртіндеп сол уақыттағы елдің рухына сіңісетіні түсінікті. «Елде жоқ рух ақын сөзінде де болмайды. Елде бар рухты ақын ықтимал дәріптеп, күшейтіп, көптіріп, көркейтіп айтуы. Бірақ жұртта жоқ рухты ақын өзінен шығарып айта алмайды. Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды» [4, 416], - дейді Ахмет Байтұрсынов. Демек, елде, елдің көркемдік ойлау жүйесінде орныққан мәселе ақын шығармашылығына арқау болады. Соны дамытады, түрлендіреді, жаңартады. Сонау он бірінші ғасырда жаңалық болып енген сопылық таным негіздері қазақтың көркемдік ойлау жүйесіне қалай әсер еткені жөнінде соңғы кездері жақсы еңбектер жазылыпты. Р.Бердібаевтың «Ғасырлар толғауы», М.Жармұхамедовтің «Қожа Ахмет Ясауи және Түркістан», М.Мырзахметұлының «Суфизм және қазақ әдебиеті», А.Абуовтың «Мировоззрение Ходжа Ахмеда Яссави», Б.Қорғанбековтің «Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры» деген еңбектерінде сөз болады. Ғалым Б.Қорғанбеков өз зерттеуінде Ясауи хикметтерінің қазақ көркемдік ойлау жүйесіне еткен әсерін тереңірек түсіндіреді. «Ясауи хикметтерінің әсерімен қазақ фольклорында көркемдік дәстүрлер мен кейбір жанрлық түрлер қалыптасты. Бұл қатарда айтыс үлгісіндегі өлең-жырларды, мысал айтыстарды, ғұмырнамалық суреттеулерді айтпақ ләзім. Қазақ фольклорындағы жанр деуге келмейтін, бірақ кейбір жанрлық сипаттарға да ие бола бастаған, тақырыптық тұрғыда топтасатын мақтау, даттау, өсиет, болжау, насихат сөздерінің мазмұны мен көркемдік тәсілдері «Диуани хикметпен» тікелей қабысып жатады. Олардың дәстүрге айналуында да «Диуани хикметтің» орны үлкен екені осыдан байқалады. Қисса-дастан, терме, жанрларының өркендеуіне хикметтердің өте күшті ықпал еткенін аңғару да қиын емес. Кейбір хикметтердің мазмұны мен бейнелеген әрекет түрлері фольклорлық эпостардағы жекелеген образдардың қалыптасуына септігі тиген» [3, 125-126]. Осы айтылғандарды жеке-жеке саралай зерттеу қажеттігі көрінеді. Ясауи хикметтерінің әсері біріншіден, жанрлық түрдің қалыптасуына әсер еткен. Бұны А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышында» нақтылап Ясауи әсері демесе де, «Діндар дәуір әдебиетіндегі жанрлық түрлер ретінде көрсетеді. «Діндар жағының басымдығымен айрылатын түрлері мынау: қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме» [4, 435]. Ғалым жоғарыдағы жанр діндар дәуірінде пайда болған жанрлар деп көрсетеді. Демек, бұл жанрлар Ясауидің хикметтерінің ықпалымен енген. Жаңалық

біртіндеп дәстүрге айналған, жанр болып қалыптасқан. Бұл жанрлардың «Диуани хикметтен» бастау алғандығын болашақта тереңірек зерттеуге болады деп есептейміз. Әсіресе, жыраулар поэзиясындағы алдағыны көріпкелдікпен болжау дәстүріне де хикмет негіз болғандығын ғалымдар мойындайды екен. Белгілі фольклортанушы ғалым Ю.Лотманның мына сөзін ғалым Б.Қорғанбеков өз пікіріне тірек етіп алады: «Осы арада тағы да бір ескерер жәйт – егерде жазба мәдениет өткендегіге бағышталса, ауызша мәдениеттің бағыт-бағдары – болашақ. Сондықтан да соңғысында болжаудың, көріпкелдіктің, әулиеліктің атқарар ролі ерекше» [3, 27]. Бұны С.Мұқанов та айтып кеткен екен. «С.Мұқанов айтқандай, тариқаттың, атап айтқанда, Ясауи тариқатының өкілдері болды. Олардың барлығы шығарма мәніндегі Ясауи хикметтерін үздіксіз оқу, жаттау арқылы ілім ретіндегі хикметке қол жеткізген. Ал хикмет ілімі олардың болашақта не болатынын көрсетіп кеткен және кейінгі ұрпақтың адаспауы үшін қалдырған шешендік болжау сөз, ақыл-нақыл, өсиет, насихат термелері мен нақыл сөздерін тудыруға себеп болды» [3, 27]. Асан, Бұқар бабаларымыздың болашақты болжаған ғажайып толғауларының, ондағы көріпкелдіктің түп негізі осы Ясауи хикметтері арқылы қол жеткізген хал ілімінің нәтижесі дегенді айтады ғалым. Олай болса, жыраулардың барлық ғалымдар толық мойындаған әулиелік, көріпкелдік сипаты олардың Ясауи ілімін меңгерген жандар болғандығынан деп түсінген де артық болмас. Тек сондай ілімді терең меңгеруімен қатар өздері де адал жүректі, таза жандарда ғана әулиелік, болжағыштық қасиет болатыны дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомалық шындық десек болады. Атақты Асан қайғы бабаның: «Қилы-қилы заман болар, Қарағай басын шортан шалар», - деген жұмбақты толғауын шешетін Бұқар жырау толғауының өзі жыраулардың көріпкелдік қасиетін танытады. Абылай хан жанында отырып, жай ғана кеңесші емес, алдағыны болжайтын ерекше қасиеті болғандықтан абыз жырау Бұқар «көмекей әулие» атанғаны осы Ясауи баба іліміне сүйенген ерекше жан болғандығына дәлел болады деп ойлаймыз.

Осындай көріпкелдік қасиет билерде де болған. Бұған солардан қалған шешендік сөздерден дәлел табуға болады. Мысалы Майқы бидің келешек заманды болжағанын мысалға келтірсек те болады. «...Әлі заман өзгерер, Өзгергенін көз көрер. Мінгенің арба болар, Бар құс қарға болар, Жансыз арба ат болар. Өз балаң өзіңе жат болар. Темірден құс болады, Ұрпағының көргені сұс болады. Еркек жасып и болар, Қатын тұданып би болар. Сары судан ас болар, Жұрт пақыр болар, жер тақыр болар, Осындай қилы заман болар». Би сөзінде айтылған заман құбылысы дәл келгеніне ешкім дау айта алмайды. Бұл қасиет кез келген адам бойында болмайтынын да дәлелдеудің қажеті болмас. Жүрегі таза, сенімі кәміл, пенделіктен жоғары тұрған жандарға ғана Алла сыйлаған ерекше сый екенін түсінген дұрыс.

Ясауи хикметтеріндегі сопылық таным қазақ ауыз әдебиетінің барлық жанрларында анық көрінеді. Мақал-мәтел, жұмбақтардан бастап, барлық үлкенді-кішілі жанр түрлерінен бұны анық көруге болады. Мақалдарды алайық. Мақалдардың шығу тарихынан әңгімелейтін көптеген аңыз әңгімелер кездеседі. Мысалы: «Көп ауыз жиылса, бір ауызды жоқ қылар» деген мақалдың шығуы туралы әңгімені еске түсірейік. ...Ертеде жастары алпыстан асқан үлкен кісілер жиналып, бір мәмлеге келіпті. Енді біз күш пен қайрат көрсете алмаспыз, бірақ көргеніміз бен білгенімізді жиған-терген ақылдарымызды кейінгілерге беріп отыратын уақытқа келдік. Енді әр жұма сайын осынау төбеге жиналып, әрқайсысымыз бір өсиет айтып кетеміз. Егер кейінгілерге өсиет боларлық ақыл айта алмаған қарт болса, оның әрі қарай өмір сүруінің қажеті болмас, дарға асамыз деп бәтуәласыпты. Уәделі уақытта тағы жиналыпты. Барлығы бір ауыз сөзбен тұшымды ойлар айтыпты да, ішінде бір қарт еш сөз таба алмай келіпті. Уәдені құдай аты деп білетін ұлтымыздың қасиетті қарттары өз сөздерінде тұру үшін, әлгі қартты дарға асуға әкеліпті. Дар жібі мойнына ілінген сәтте, әлгі қарт қолын көтеріп, сөз сұрапты. Сонда әлгі қарт: «Көп ауыз жиылса, бір ауызды жоқ қылар», - деген екен. Мақал жай уақытта шықпайды. Ойдың мәйегі, сөздің қаймағы болатын себебі, бүкіл ұлттың сенімі, дүниетанымы, білімі жиналып, қорытындыланатынын осы әңгіме дәлелдейді. Қазақ мақалдарына таңданбайтын адам жоқ. Небір философтар айтты деп таңдай қағып жазғандарын біздің ұлт онша таңданбай қабылдайды. Өйткені олардың айтқандарын біздің мақалдарымыз бен мәтелдеріміз түйіндеп қойған.

«Көп қорқытады, терең батырады» деген мақалдың шығуы туралы әңгімеде де осындай қызықты дерек бар. Аппақ сақалы беліне түскен қартты кездестірген ханзада, ұлтымыздың дәстүрі бойынша, атынан түсе қалып, қарттан бата беруді сұрайды. Қарт бір ауыз дұрыс ой айта алмай, қиналып қалады. Бұған ханзада қатты ашуланады. Осынша жасқа келгенше, жастарға өнеге боларлық дұрыс сөз айта алмағанына қаһарланады. Өнегесіз қартты суға лақтырып жіберуді бұйырады. Суға ағып бара жатқан қарт қолын көтеріп: - Дат! – дейді. Ашулы ханзада қартты судан шығартады. Қарт: «Көп қорқытады, терең батырады», - дейді. Бұдан шығатын қорытынды: өте бір сын сәтте осылай мақал боп кеткен қорытындылар жарыққа шығады. Мақалды да шығаратын - ұлт рухындағы бар сананы бойына сіңірген жандар ғана. Ғалым Б.Қорғанбеков бұл мақалдың шығу тегі туралы әңгіменің Ясауи дәруіштері туралы аңыздар арасында кездесетінін айтады. Ясауи шәкірттері айтқан қорытындылар халық арасында мақал болып жүр деген пікір айтады. Бұның шындыққа жақындығын мақалдардың терең мазмұны дәлелдейді. Және сол мақалдардың дені Ясауи ілімін бойына терең сіңіргендігі. Біраз мақалдардан осы ілімнің көрінісін іздеп көрейік. «Үй өзімдікі деме, үй артында кісі бар», - деген мақалды әрбір адам біледі. Бірақ осында Ясауи ілімі жатқанын көпшілік біле бермейді. Ясауи туралы аңыздың бірінде

ұстазы жас Ахметке және оның қасындағы барлық шәкірттерге бір-бірден тауық береді де: - Құдай көрмейтін жерде бауыздап әкеліңдер! - деп тапсырады. Ертеңіне барлық бала бауыздалған тауықты әкеледі. Бірі: «қараңғы жерде бауыздадым», бірі: «үйдің төбесіне шығып бауыздадым», бірі: «көрпенің астында бауыздадым», - деп мақтанышпен баяндап жатыпты. Тек жас Ахмет шәкірт қана тірі тауықты қайтарып әкеліпті. Неге бауыздамағанын сұраған ұстазына: «Құдайдың көзі түспейтін жерді таба алмадым», - деп жауап беріпті. Берген білімінің текке кетпегенін көрген ұстазы: «Менің бір-ақ шәкіртім бар екен», - деген екен. Осы аңыздың тағы бір нұсқасын «Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар» (құр. Б.Қорғанбеков. Алматы. «Эффект». 2009. 152 б.) деген кітапта былай береді: «Ақ ата шәкірттерін сынау үшін: «Шырақтарым, әрбіріңіз үйге барған соң, Алла тағаланың көзі түспейтін бір жайды тауып, сонда тауықтың тұмсығын сүйіп аларсыңдар», - депті. Бала біткен Ақ атаның айтқанын бұлжытпай орындайды. Тек Ахмет қана үйіндегі тауығын бір дорбаға салған күйі ұстазына қайтып келеді. – Ата, қайда жасырынсам да, Құдайдың көзі мені көріп тұрғандай, сондықтан тапсырмаңызды орындай алмадым, кешіріңіз..., - депті. Сол кезде Ақ ата Ахметті бауырына басып: - Бәрекелді балам, Алланың сүйген құлы сен болармысың» - депті қуаныштан тебірене көзіне жас алып» [5, 33]. Аллаға шын сенген жандар Алланы еш уақыт есінен шығармайды, Алладан ешбір ісін де, ойын да жасыра алмайтынын біледі. Жоғарыдағы аңыз осыны қарапайым ғана түсіндіреді. Ал, «Үй өзімдікі деме, үй артында кісі бар», - деген мақалды көпшілік тек үй сыртында қонақ бар болуы мүмкін деп түсіндіреді. Бұл қонақ емес, үнемі бізді бақылауда ұстайтын ақылға сыймас күдіретті күшті айтқаны деп түсінуіміз керек. Яғни, Ахмет Ясауи сонау жас бала кезінде, Ақ атаның шәкірті болып жүрген кезде таба алмаған «құдайдың көзінен таса жердің жоқ» екендігін айтып отырғаны деп түсінгеніміз дұрыс болар деп ойлаймыз. Тағы біраз мақалдардан Ясауи ілімінің сайрап жатқан ізін іздеп көрейік. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі», «Сабырлы жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа», «Ата-анаң жынды болса, байлап бақ», «Қағба анаңның аяғының астында», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Әке қарғысы – оқ», «Жаңбырменен жер көгерер, батаменен ер көгерер», «Алтын алма, бата ал», т.б. мақалдар Ясауи ілімінен суарылған қорытындалар екені көрініп тұрады. Қарғыстың қатерлі екені талай заманнан бергі түрлі елдер әдеби мұраларында кездесетіні шындық. Бірақ бұл, әсіресе, біздің аңыздар мен ертегілерде өте көп сақталған. Ел қарғысына ұшыраған саудагердің тасбақаға айналуы, пітір бермеген Қарынбайдың өзінің көртышқанға, қимаған малы жабайы аңға айналып кетуі, қанағатсыз қыздың әке қарғысынан тасқа айналып кеткенін әңгімелейтін «Келіншек тау» аңызы, т.б. көркем мәтіндер қатты сілкінген ойдан туатын нала мен қарғыстың қасіретті нәтижесі туралы ой салатын ұлағатты танытады. Бұндай оқиғалар Ясауи туралы аңыздарда өте көп

ұшырасады. Мысалы: Ясауиге жала жапқан ағайынды ұрылар Ақман мен Қараманның итке айналып кетуі сияқты толып жатқан әңгімелер бар. Халық аузында ең ауыр қарғыс түрі делінетін: «Өзің білме, білгеннің тілін алма», - дейтін сөз бар. Бұл да тікелей Ясауи ілімінің нәтижесі деуге болады. Алла туралы ақиқатты өзі білмесе, білгеннің тілін алмаса, мәңгі тамұқ отында жататын жандар азабын түсінген жандар ғана бұның ауыр салмағын ұғынады. Бүкіл қазақ мақалдарын екшеп, мағынасына терең үңіле қараған жанға Ясауидің қасиетті ілімінің халық санасына соншалықты сіңгенін де көре алар едік.

Балалар ойындарына арналған сөздерде де, балаларға арналған қысқа әңгімелерде де Ясауи ілімі анық көрінеді. Мысалы, «Бес саусақ бірдей емес» деген мәтел бар. Осыған лайық шығарылған қысқа әңгіме бар. «Бас бармақ ұрлық қылайық», - депті. Сұқ саусақ: «Қылсақ қылайық», - депті. Ортан қол: «Құдайды қайтеміз», - депті. Аты жоқ саусақ: «Құдайды да сойып жейміз», - депті. Шынашақ: «Иә, құдайды сойып, қан-жынына бір тоямыз», - депті. Содан саусақтар осылай (саусақты жайып көрсетеді): бас бармақ ұрлық қылайық дегені үшін өзгелерден бөлек, тарбиып бітіпті, ұрлық қылға келіскені үшін сұқ қол да қысқа болып қалыпты. Құдайды ойлаған ортан қол ерекше әдемі, бәрінен биік болды. Құдайды да союды ойлаған аты жоқ саусақ қисайып, соны қолдаған шынашақ әрі жіңішке, әрі әлсіз болып қалыпты». Әжелердің осы әңгімесін тыңдаған бала саусағына қарап отырып, көп ғибрат алары анық. Жай ғана өсиет емес, Ясауидің қасиетті ілімінен берілетін алғашқы сабақ алады. Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше құнды саласы – ғұрыптық жырлар, соның ішінде жоқтау жырлары. Бұл жырларда қазақ ұлтының бар тыныс-тіршілігі, мәдениеті мен тарихы сол қалпында сақталған. Әсіресе, жоқтау жырларының маңызы ерекше. Ұлы ғұлама М.Әуезов жоқтау жырлар қаһармандық эпостарға негіз болғандығы туралы ғылыми қорытынды айтады. Өлім үстінде тек шындық айтылатынын ескерсек, бұл жырларда еш жерде жазылмаған тарихи шындық сақталғанын да ерекше атап көрсетеді. «Алаштың Ахаңы» атанған А.Байтұрсынов қазақ арасындағы атақты адамдардың өлімі үстінде айтылған 23 жоқтауды арнайы кітап етіп бастыруында да ғұламаның сөзбен айтпаған ерекше бағасы жатыр деуге болады. Біз тақырыбымызға сәйкес, жоқтау жырларының бұл ерекшеліктеріне тоқталмаймыз. Жоқтау жырлары да Ясауи ілімі сіңірілген ғажап және аса құнды әдеби туынды екеніне сәл тоқталмақпыз. Бұны академик Р.Бердібай біраз жақсы түсіндіргенін де оқырмандардың есіне салмақпыз. «Жоқтау жырлары», «Бісміллә сөздің басы еді» деген арнаулы мақалаларында бұл жырлардың құндылықтарына терең талдаулар жасайды [6]. А.Байтұрсынов жинаған жоқтаулардан «Төлебай» деп аталатын жоқтаудан сөзімізге дәлел іздеп көрелік. Себебі бұны айтқан сол Төлебайдың он екі жасар қызы екен. Жоқтау сөздерінен шығарушы да сол қыз баланың өзі сияқты болып көрінеді. Демек, Ясауи ілімі арқылы ислам дініне деген

сенім жас пен кәріге бірдей түсінікті болғанына да дәлел бола алады. Жанын жеген қайғының өзін басатын, ерекше қуат беретін, жылап отырып әнге салдыратын не құдірет? Осыны іздегенде тапқанмыз – бүкіл қазақ қоғамының негізгі тірегі болған Қ.А.Ясауи ілімі екені. Жоқтауды бастағаннан, қайғылы жанды сабырға шақыратын – Аллаға деген сенім. Біз сөз етіп отырған жоқтауда жас қыздың өзі алдымен өзін сабырға шақыратын сенімді көңіліне орнықтырып алады.

«Әуелі Адам пайғамбар,
Екінші сөзім Мұхамбет.
Дүниеге шықсаң - бар өлім,
Мұхамбетке болса үмбет» [4, 164].

«Өзекті жанға бір өлім» деп бабалар қорытқан ой көрініс береді. Қадірлі жанның бар жақсы қасиеттерін айтып, зар төккен автор, қазақ жоқтауларындағы белгілі тәртіп бойынша, тек қана өлген жанның о дүниеде жақсылық көруін ғана тілек етеді.

«Жаннаттан болып орының,
Ұжмақтың ашқын шарабын.
Қысқартайын қош енді,
Мұқтасар-айлап тамамын» [4, 168].

Әсіресе, жоқтаудың соңы осындай ізгі тілекпен аяқталады.

«Жаннаттан болғай талабың,
Ашық та болғай жауабың.
Нұрға толғай қабірің,
Жоғары ұшқай сауабың.
Үмбетім деп Мұхамбет,
Шапағат еткей назарын.
Әулиелер жар болып,
Ұжмақтың ашқай шарабын.
Он екі имам, шадияр
Артылдырғай қадамын.
Дұғасын қабыл алғайсың
Артында ізгі баланың.
Айта берсем, сөз көпті,
Дүниеден қайтпай кім кетті?
Дұғадан жоқтап, жақсылар,
Бағышта аят кәламын» [4, 170].

Өлім үстіндегі қайғылы жандарға ерекше байыппен сөйлеп, ерекше сабыр сақтауға бағыт берген сопылық ілім екенін көреміз. «Сендер жылайсыңдар, құдайға қарсы боласыңдар, жаратушы Аллаға шерік қосасыңдар», - деп өздерінше шариғат айтатын шала молдалар осы жоқтаулардан Ясауи ілімін үйренулеріне болады. Жоқтау айту арқылы қайғылы жан қайғысын бөліседі, айналасымен диалогқа түсіп, ауыр қайғыдан серпіледі. Өлген жанның жақсы

істерін есіне алады. Ең соңында, сабырға келіп, о дүниедегі жақсылығын тілейді. Жоқтау жырларында тұтасымен ислам шарттары, ислам дінінің ережелері көрініс береді. Әсіресе, Қ.А.Ясауи негіздеген сопылық ілім бұл жырлардың мағынасын арттырып, құлаққа сонша жағымды, көңілге қонымды етіп тұрады. Өлімнің артын күту мәдениетінің қазақтарда соншалықты жоғары көтерілген себебін де ұқтырады.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі эпикалық прозаның ең көркем түрі – ертегілер. Қазақ ертегілерінің керемет тілі мен терең мазмұны бүкіл әлем халықтары ертегілерінен әлдеқайда әрі көркем, әрі қисынды қиыстырылған. Соның сырын да енді ұққандаймыз. Ертегілеріміздің де негізінде Ясауи ілімі сіңірілген екен. Ертегішілер де осы ілімді меңгерген жандар екеніне анық көз жеткендей. Мектепте оқыған «Аяз би» ертегісін алайық. Сондағы Жаман, біздің ойымызша, Ясауи шәкірті немесе Ясауи ілімін меңгерген жан деуге әбден болады деп ойлаймыз. Жаманның сыртқы кейпін ертегіде былай береді: «Таудың етегінде үстінде жыртық тоны, басында тері тымағы бар, ұсқынсыз бір адам бес-он қойды бағып жүр екен» [7, 55]. Жаманның өзін Мадан хан алдында жаман екенін дәлелдейтін сөздеріне де мән бере қарайық. «Менің жасым елуге келді. Мен қатарлылар әйел алып, бала көрді, келін жұмсап, қызық көріп отыр. Мен қайда болса сонда, әлі күнге дейін әркімнің артына мінгесіп, басқа біреудің құлшылығында жүрмін. Енді мен жаман емей, жақсымын ба?» [7, 57.]. Жасы елуге келгенінше, сонша ақылды бола тұра, неге ел аралап жүр деген сұрақ кімнің де болса ойында тұрары анық. Ертегі ғой деп кейбір мәселелерге онша мән бермейтініміз анық. Міне, мән бере қарасақ, Жаман өзінің дәруіш екенін өз аузымен айтып береді емес пе? Дәруіштер туралы Қ.А.Ясауи хикметтерінде былай дейді:

«Киімдері мың шоқпыт, көңілінде бір Алла,
Қызмет қылар әр күні тыным тапшас, дәруіштер.
Інінде кір шапан, көкірегінде жүз мың арман,
Бұл дүние опасыз, көзіне ілмес дәруіштер.

Иығында шапаны, қолға ұстаған асасы,
Ізгі мұрат жанында, Алла дейді дәруіштер.
Арғы тегі пақырлар, көңіл шаһарын кезгендер,
Жан сарайы нұрланып, бақыт кешкен дәруіштер» [8, 83].

Жоғарыда ертегі мәтініндегі Жаман туралы берілген мәліметтер, хикметтегі дәруіштерге берілген сипаттамаға сәйкес келіп тұрғанын ешкім жоққа шығара қоймас. Ертегідегі Меңлі сұлу мен Жаманның арасындағы символдық диалог та Ясауи іліміне негізделген баяндау. Ясауидің өзі де, Ясауи ілімін меңгерген жандар да осылай ақылы мен білімдерін сынасатын болғандығы туралы көптеген аңыздар сыр шертеді. Тіпті, бойындағы ерекше хикметті таныту үшін де осындай ішкі тартыс символдық диалогтар арқылы жүзеге асып отырған. Ең қысқа мысал Мұхаммет с.ғ.с. пайғамбарымыз өзінен

кейін төрт жүз жыл өткенде дүниеге келетін үмбетіне аманат етіп құрма қалдырыпты дейді аңыз. Сол құрманы Арыстан баб өзінің аузында сақтап, Ясауиге жеткізіпті делінеді. Осындағы құрма символдық түсінік деуге болады. Құрма алғанын Ясауи бабамыз өз хикметтерінде де айтады.

«Жеті жаста Арыстан бабам іздеп тапты»,
«Жеті жаста Арыстан Бабқа қылдым салам,
Мұстапаның аманатын бер деп маған».
«Құрма беріп, басым сипап, назар салды».

Халық санасында дәл осылай Арыстан Баб ұзақ сақтаған құрмасын, яғни пайғамбар аманатын тапсырған соң ғана қаза болыпты деген түсінік еш күмәнсіз сіңген. Тек сәл түсініксіздеу мәселе құрманың ұзақ сақталуы. Құрманы кейбір ғалымдар заттық нәрсе емес, ол тек ілім деп түсіндіріп жүргені мәлім. Біз сөз етіп отырған «Аяз би» ертегісіндегі Жаманның ақылын тексеру үшін сұлу қыздың бір гауһар тас, бір қайрақ, бір пышақ, бір тәрелке беріп жіберуі Ясауиден қалған ерекше дәстүр деп қарастырдық. Қаруын әкелдіріп, гауһарды бөліп, тәрелкені сындырып, пышақты жетесінен бөліп, қайрақты сындырып беретінін білеміз. Осының бәрі Жаманның жұмбақты тапсырманы ақылмен түсініп, өзінің қайраты мен қасиетін танытқанына тыңдарман тәнті болады. Бұл да Ясауи жолының көпшілікке кеңінен тарағанына дәлел болады. Өйткені Ясауи кереметін танытатын аңыздардан оның да осындай заттар жіберу арқылы өзгелердің білімі мен ақылын сынағаны айтылады. Соның бірін мысалға келтірейік: «Қожа Ахмет Ясауидің атақ-даңқы алысқа кетіп, кеңінен мәлім болып, шәкірттері мыңдап саналатындай дәрежеге жеткен кезде, әрине, қарсыластары да көбейеді. Тіпті мұнафықтар (екіжүзділер) ақырында ауыр жала жабуға дейін барды: Қожаның мәжілісіне ашық-шашық әйелдер де келіп, еркектермен бірге зікір салуға қатысады екен» деген өсек тарайды. Шариғат үкімдерін сақтауға күшті құрмет көрсеткен Қорасан әулиелері бұл айтылған, ұзынқұлақтан келген сөздердің дұрыс-бұрыстығын тексереді. Тексеру нәтижесінде мұның түгелдей жала ғана екені анықталады. Бірақ Қожа Ахмет Ясауи оларға одан кейін сабақ бергісі келеді. Бір күні шәкірттерімен бірге жиналыста отырған кезде мөрі бар сия сауыт әкеліп ортаға қояды. Барлық жиналған жәмиғатқа үн қатып, былай дейді: «Оң қолын балиғатқа келген (ер жеткен) күнінен қазірге дейін әурет (абыройына) мүшелеріне тигізбеген әулие бар ма?» Ешкім жауап бермейді. Сол кезде шайқы шәкіртінің бірі – Жәлел Ата ортаға шығады. Қожа Ахмет Ясауи сия сауытты оның қолына беріп, тексерушілермен бірге оны Мәуреннахр мен Қорасан мемлекетіне жібереді. Ол жерде барлық ғалым мен шариғатшылар бірлесіп сия сауытты ашады. Сөйтсе ішіндегі мақта мен от ешқандай бір-біріне әсер етпеген. Не мақта жанып кетпеген, не болмаса от сөніп қалмаған. Сол кезде Қожадан күдіктеніп, тексеруші жіберген ғалымдар оның өздеріне бергісі келген сабағының мағынасын түсінеді: «Егер әйел-

еркек бір жиналыста бірлесіп бірге зікір салып, ғибадат қылса да, Хақ Тағала олардың жүректеріндегі әр түрлі жаман ниет пен дұшпандықты жойып жіберуге құдіреті жететін еді» [5, 53]. Міне, ұлағатты өсиетін осылай символдық заттармен ұғындырады. Дәл осылай ұғындыру «Аяз би» және басқа да қазақ ертегілерінде көп кездеседі. «Аяз би» ертегісінің өн бойынан қасиетті ілімнің ізі сайрап жатқанын енді ғана пайымдап отырғандаймыз. Уәзірлердің азғырған сөзіне еріп, Жаманды барса келмес сапарға жұмсаған хан өз қатесі туралы: «Менен бір қате болды, шайтанның азғырғанына ердім», - дейтіні бар. Шайтан - әркез жолдан тайдыруды ойлайтын тылсым күш иесі. Адам баласының өмір бойы қажыры мен ақылы жетсе, күресетін жауы да осы. Қызғаныштан жаулық жасаған қырық уәзірдің Жаманға барып, бас сауғалайтын оқиғасы да - сопылық ілімнің көрінісі. Жазалыларды жазалау да солай. Ақылы мен сабырының, білімі мен қайратының арқасында Аяз би атанған Жаман өз мақсатына жеткен дәруіш бейнесі екенін тану қазір оңай. Өйткені Ясауи салған қасиетті ілім қазір әртүрлі әдістермен түсіндіріліп жүр. Ұлтымызды кең далада, ғажайып өлкеде кең пейілімен өзге елді таңқалдырған мінез-құлқын қалыптастырған осы ел рухына сіңіп кеткен Ясауи ілімі деуге болады. Зорлықпен түсіндірілген емес бұл ілім, біздің бүкіл өмірімізге, тұрмысымызға сіңіп кеткен қасиетті ілім. Оны кез келген ертегіден табуға болады. Мысалы: «Жануарлардың жыл басына таласуы» деген ертегі бар. Оның алғашқы мәтіні Қашқари сөздігінде жазылып қалған. Бірақ онда бұл ертегі басқаша берілген. Хан жыл санау үшін бар жануарларды үлкен бір сайға қамап, содан қай жануар шықса, соның ретімен жыл атауларын атапты делінген. Ал қазақ ертегісі осы оқиғаны да өз танымына лайықтап баяндайды. Барлық жануарлар адам баласына пайдалы қасиеттерін айтып мақтанысып, жыл басы болуға лайықтымын деп жатқанда, тышқан қулық ойлайды. Ол өзінің адам баласына пайдасы жоқ екенін жақсы біледі. Таласқа қосыла алмайды ғой. «Бәріміз таң шапағын қарсы алайық, кім бұрын көрсе, сол жылбасы болсын», - дейді қу тышқан. Бұны түйе қостайды. Өйткені түйе өзінің бойына сеніп, жыл басы болатынына сенімді болады. Міне, әзәзіл тіліне ерген түйе күнәһар болды. Тәкаппарлық ой ойлады. Барлық жануарлардан өзін биік санады. Бірақ, таң шапағын көре алмады. Оның құлағына шығып тұрған тышқан жыл басы болып кетеді. «Түйе бойына сенем деп, жылдан құр қалыпты» деген мәтел де осы оқиғаның негізінде шыққан. Жай балаларға арналған ертегі деп қана бағалаймыз. Шын мәнінде, адам жанының тазалығын, пәк жүректі насихаттайтын, құдіретті Алла барлық жанды-жансызды тең жаратқанын түсіндіретін ертегі. Тек соны ұғыну жағы бізде кем түсіп жатады. Қазақ ертегілерінің ерекше композицияға құрылып, жүйелі баяндалып, тілі шұрайлы, оқиғасы қызықты да салмақты болатын себебі айтушылары Ясауи ілімін меңгерген білікті жандар болған ғой деген қорытынды жасауға болады.

Қазақ ауыз әдебиетінің биік шыңы болып есептелетін эпостық жырлар екені белгілі. Осы эпостық жырдың айтушылары да бүкіл қазақ қоғамының рухани тірегі Ясауи ілімімен сусындаған жандар болғаны түсінікті. Сондықтан бұл жырлардың барлығынан да Ясауи ілімін паш ететін көріністер мен сөйлем, сөз тіркестері, тұтас шумақтар анық көрінеді. Байыптап қараған жан осы көркем туындылар арқылы ешбір мектепсіз, арнаулы үгіт жүргізбей-ақ ислам, Ясауи ілімі халыққа тұтас түсіндірілгенін байқайды. Қазіргі жастарымыздың, тіпті, ересек жандардың басқа дінге, әртүрлі секталарға ілесіп кетіп жүрген себептерін аспаннан да, жерден іздеудің керегі жоқ. Ұлтымыздың сеніміне тірек болып отырған асыл сөзімізді, әдебиетімізді дұрыстап оқытуды қолға алу керек. Сол арқылы жоғалтқанымызды қайта табуға, ұлы рухымызды қайта табуға болар еді. Батырлық жырлардың ішіндегі «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар» жырлары көпшілікке мәлім. Олардан да Ясауи ілімінің гауһарларын оңай ажыратуға болады. Біз «Ер Сайын» жырынан да осы ілімді танытатын жолдарды іздеп көрелік. Батырдың әкесін суреттегенде мынадай жолдар бар:

«Аллаға тілі тимеген,
Бес намазын қоймаған,
Бір құдайды ойлаған»[4, 99].

Осы Бозмұнай перзенті болмағандықтан, құлдарынан таяқ жеп, Алладан тілек тілейтіні баяндалған. Тілегін Алла қабыл еткенін келіп баяндайтын пірі былай суреттеледі:

«Ала есегін алқалап,
Ала қоржын арқалап,
Шар кітабы қойнында,
Демі тағдыр мойнында,
Аса таяқ қолында,
Өзі ақтың жолында» [4, 103].

Жырлардың біразында суреттелетін осындай бір бейнелері Қ.А.Ясауи ілімінің әсері екені анық.

Қорыта айтқанда, ұлы баба Қ.А.Ясауи ілімі қазақ өмірі мен рухани әлемінің барлық қабаттарында орын алған. Сәбилерге арналған әндер мен әңгімелерден бастап, барлық әдеби жанрларды нұрландырып, құнарландырып тұратын асыл желі – Ясауи ілімі, оның өсиеті мен хикметтерінде айтылған даналық пікірлер. Қазақ ұлтын небір зұлматтардан аман алып қалған дәстүр болып сіңірілген, ән мен жыр болып құлаққа сіңген, ертегі мен аңыз болып кез келген уақытта айтылатын, айтулы жиындарда жырланатан жырлардың бойына сіңірілген рухани ілім, рухани тірек Х.А.Ясауи ілімі болғанын анық көреміз. Әлі де ұлтымыздың рухын қайрайтын бұл ілімді ұрпақ санасына енгізіп отыру жалғыз педагогтардың ғана емес, жалпы көпшіліктің міндеті болуға тиіс деп ойлаймыз. Ол үшін

жалпы көпшілік арасында Ясауи ілімін насихаттау, соны бүкіл қоғам санасына сіңіру жолдарын қарастыру керек сияқты. Соның тікелей әрі тиімді жолы – ұлы баба ілімі сіңірілген қазақ әдебиетінің бар мұраларын өз дәрежесінде қазіргі талаптарға сай балабақшадан бастап барлық білім беретін оқу орындарында дұрыс оқыта білу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. Алматы. «Раритет». 2008. 408 б.
2. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. Астана. «Елорда». 2000. - 288 б.
3. Б.Қорғанбеков. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры. Астана. «Нұра –Астана». 2011. – 208 б.
4. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы. 1991 ж. «Жалын». -462 б.
5. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар (құр.Б.Қорғанбеков). Алматы. «Эффект». 2009. -152 б.
6. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. 2,4- томдар. Алматы. «Қазығұрт». 2005.
7. Аяз би. Кіт: Әдебиет: Жалпы білім беретін мектептің 5- сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра. 2001. – 304 б.
8. Қ.А.Ясауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы. 1993.- 262 б.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о влиянии на всю казахскую литературу и значения суфийского учения Х.А.Ясауи, то есть духовного учения, воспитывающего человеческое сознание. Х.А.Ясауи выделил главные основы нового в ту эпоху суфийского учения и превратил его художественную традицию. Учение Ясауи состоит не из сухих наставлений, а представляет собой систему творческого мышления, что позволило донести его до всех поколений и внедрить в сознание народа посредством различных литературных жанров. Проявление элементов учения Ясауи в казахских пословицах и поговорках, легендах и сказках, народных песнях, поэмах и традициях, доказано на конкретных примерах. Представители устной народной литературы мастерски передавали национальную духовную опору - учение А.Ясауи – из поколение в поколение, что позволило легко его усвоить исследовать ему. Чтобы учение А.Ясауи вновь могло быть легко освоенным народным сознанием, автор считает наиболее эффективным методом правильно преподавать литературные произведения великого ученого в детском саду и школе.

(Камалқызы Ж. Учение А.Ясауи – основная нить нашей национальной литературы)

ÖZET

Bu makalede, Ahmet Yesevi'nin tasavvufi öğretileri veya insan bilincini yetiştirmede büyük rol oynayan hâl ilminin tüm Kazak edebiyatı üzerindeki etkisi ve öneminden söz edilmiştir. Ahmet Yesevi'nin yaşadığı dönemde oluşan tasavvuf ilminin temelleri, zaman geçtikçe gelişerek güzel sanatların her koluyla ilgilenmiştir. Yesevi öğretileri boş lafla değil, güzel düşünme sistemiyle ve anlaşılır dilde halk bilincine aşılmuş olduğu yazar tarafından edebiyatın çeşitli janrları aracılığıyla izah edilmiştir. Kazak atasözleri ve masalları, halk şarkıları ve destanlarındaki Yesevi ilminin belirtileri net örneklerle ispatlanmıştır. Sözlü edebiyatın nesilden nesile ulaşmasını sağlayan aşklar, iyice öğrendikleri Yesevi ilmini eski edebiyat unsurlarıyla ustaca bağdaştırabilmiştir. Böylece milletin, manevi dayanağı olan Yesevi ilmini kolay öğrenmesine imkan sağlamıştır. Yazar, Yesevi ilminin halk bilincine yeniden aşılması için edebiyat nüshalarının kreş başta olmak üzere tüm eğitim kurumlarında öğretilmesi gerektiği ileri sürmüştür.

(Kamalkızı J. Ahmet Yesevi Öğretisi, Millî Edebiyatımızın Temel Kaynağıdır)

SUMMARY

The article refers to the impact on the entire value of the Kazakh literature and Sufi teachings H.A.Yasavi, that is the spiritual teachings which fosters human consciousness. H.A.Yasavi identified the main foundations of a new era in that Sufi teachings and turned it into an artistic tradition. Learning is Yasavi not consist of dry instructions, and is a system of creative thinking that has allowed him to bring all generations and to introduce into the consciousness of the people through a variety of literary genres. The manifestation of the elements in the teaching Yasavi Kazakh proverbs and sayings, legends and fairy tales, folk songs, poems and traditions, it is proved by concrete examples. Representatives of oral folk literature skillfully passed the national spiritual support - Scientists A.Yasavi - from generation to generation, thus it is easy to learn to explore it. To apprenticed A.Yasavi again could be easily mastered by the national consciousness, the author believes the most effective way to properly teach the literary works of the great scientist in kindergarten and school.

(Kamalkyzy J. Learning is A.Yasavi - the main thread of our national literature)